

Teejuht Ea Janseni isiksuse ja pärandi mõtestamiseks

Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Janseni le. Koostanud Jüri Kivimäe ja Inna Põltsam-Jürjo. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021. 346 lk.

2021. aastal möödus sada aastat Eesti ajalookirjutuse suurkuju Ea Janseni (1921–2005) sünnist. Janseni erakordset isiksust ning teaduslikku pärandit meenutava kauni mälestusteose pealkiri „Kultuur ja rahvas” on tähenduslik – just selliselt plaaniti nimetada 1980. aastatel Ea Janseni juhitud Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis ette valmistatud, kuid pöördeliste aegade saabumise tõttu ilmutata jäänud kahekõitelise kollektiivset monograafiat (lk 23). Praegune kogumik ei ole siiski selle kunagise plaanitud teose hilinenud tulemine. Pigem võtavad need kaks märksõna kokku Ea Janseni huvide põhifookuse.

Rohkete fotode ja Ea Janseni isa August Janseni maalide reprodage illustreeritud mälestusteos on suurepärase teejuht Janseni uurimuste poole tagasi pöördumiseks ja nende uueks mõtestamiseks.

Kogumiku ülesehitus on mõnevõrra ebatraditsiooniline. See on tugevalt isikulooline, kuid sisaldab samas tavapärasemaid *Festschrift*'i elemente, kuivõrd kogumikku on panustanud ka mitmed Janseni kolleegid ja õpilased oma originaalsete uurimistöödega. Näib, et koostajad on teadlikult paigutanud isiku- ja omaeluloolised kirjutised ning eriteemalised uurimusartiklid teosesse vaheldumisi, jättes seejuures lugeja mõistatada, mis peitub sellise järjestuse taga. Järgnevalt jagaksin kogumiku artiklid siiski kahte erinevasse temaatilisse plokki.

Esimese ploki keskmes on Ea Janseni kujunemis- ja teadlasete, seda nii isiksuse arengu, kollegiaalsete suhete kui ka laiemalt ajastu võimaluste ja väljakutsete kontekstis. Koostajate sulest pärinev sissejuhatav artikkel keskendub Janseni le kui

ajaloouurijale, samal ajal pakuvad vahetumat sissevaadet tema mõtteviisi ja enesetunnetusse Janseni enda kirjutatud elulugu (algselt ilmunud Rutt Hinrikuse koostatud kogumikus „Eesti rahva elulood” (2000)) ning Marika Mikli vestlus Janseniga aastast 1995, samuti Mai Levini meenutus kohtumistest Ea Janseniga „elus ja kunstis”. Tiina-Mall Kreemi uurimuslik tekst Ea ja August Janseni vastastikustest peegeldustest oma ametite prisma (ajaloolasena kunstnik-isast ja kunstnikuna ajaloolasest tütre) loob huvitava silla isiklike ja ametialaste rollide vahele.

Nende erinevate sissevaadete ja dokumentide põhjal moodustub Ea Jansenist mitmetahuline ja intrigeeriv pilt. Ühelt poolt näeme, kuivõrd keeruline oli aeg, mil ta elas – ainuüksi sõjakeerises ellujäämine oli suur võit. Veel enam, Janseni elus on olnud ridamisi traagilisi sündmusi õe varasest lahkumisest tütre surmani. Teisalt on tunda tema tugevalt loomingulist ja sotsiaalset natuuri, rõõmu erinevatest kultuuriinimestest koosnevast sõpruskonnast. 1960. aastatel kommunistlikku parteisse astununa ning pikalt Ajaloo Instituudi asejuhatajana töötanuna mõõnab Jansen oma kohanemist (lk 254), samas tuleb tema valikutest selgelt välja püüe keerulistes oludes endaks jääda, leida oma teadustöös üles kindel piir, kuhumaani kompromissid võiksid ulatuda. Kohanemine tähendas mõnikord ka lihtsalt kohustust puiklemata silma paista. Näiteks soovisid võimukandjad Jansenist teha n-ö naisdoktori etaloni: nagu nähtub fotodelt, osales ta ülemaailmsel naiste kongressil Moskvas (lk 171), samuti saadeti teda naiste töökollektiividesse ennast näitama ja vestlema „naise osast ühiskonnas” (lk 176). Tagantjärele mõeldes on aga tore, et tänu Ea Jansenile saame XX sajandi suurimate eesti ajaloolaste muidu valdavalt maskuliinses seltskonnas näha eredalt säramas naissoost teadlast.

Kuidas võiks aga iseloomustada Janseni teadlaseteed? Jüri Kivimäe ja Inna Põltsam-Jürjo sissejuhatav artikkel uurib, kuidas mõjutasid Janseni teemavalikuid poliitiliste ja ajalooteaduslike arengute seatud raamid ja võimalused. Autorid mõnavad seejuures, et Jansenil oli oma teadlaseteel ka omajagu head õnne. Ainuüksi see, et Jansen sai 1940. aastate lõpul ning 1950-ndate alguses võimaluse uurida rahvusliku liikumise tegelasi, oli õnn. Teisalt tuli muidugi keskenduda neile tegelastele, keda oli võimalik iseloomustada progressiivse ja demokraatliku suuna esindajatena, olgu selleks siis Friedrich Reinhold Kreutzwald või Carl Robert Jakobson. Jakobsoni pärandit uurides sattus juhuse tahtel Janseni valdusesse Jakobsoni käsi-kirjaline pärand – hulk senitundmata kirju Jakobsonile ning Sakala arhiiv (lk 170–171). Sotsiaalajalooline suunitlus saigi Janseni lähenemisele laiemalt iseloomulikuks. Ühelt poolt oli see kooskõlas marksistlike ootustega, teiselt poolt haakus alates 1960. aastatest Eestis laialt viljeldud agraarajaloo suunaga, millel olid omad eeskujud ka väljaspool kanoonilist marksistlikku ajalookirjutust. Seejuures oli Jansenile juba varakult iseloomulik lai üldistusvõime ning soov oma uurimisobjekti võrdlevasse perspektiivi seada. Isegi tema „Lenini tsiitaatide raudrüüsse” (lk 173) valatud kirjutised reedavad otsivat vaimu, samas kui eriti viljakaks osutus Janseni jaoks 1970. aastatel hoo sisse saanud diskussioon ja koostöö tšehhi uurija Miroslav Hrochiga. Analüüsid eeskätt rahvuslike liikumiste sotsiaalmajanduslikke aluseid ja kommunikatsioonivõrgustikke, koostas Hroch Euroopa väikerahvaste rahvuslike liikumiste arengufaaside võrdleva tüpoloogia. Jansen arendas Hrochi käsitlust Eesti materjalile toetudes edasi, vaidlustades samal ajal tema käsitluse sotsiaal-majanduslikku determinismi. Kivimäe ja Põltsam-Jürjo kirjeldavad neid arenguid

tundlikult ja nüansirikkalt, näidates ka, kuidas Janseni valikutes aimdus järkjärgult üha enam kaldumist sotsiaalajaloolise dimensiooniga kultuuriajaloo poole. Selline lähenemine sai Janseni uurimistööks valdavaks 1990. aastatel.

On märkimisväärne, kuivõrd kiiresti suutis Jansen end uurijana leida uues poliitilises reaalsuses, mis saabus Eesti vabaneemisega. See tähendas korraga nii suuremat rahvusvahelist huvi Eesti (ja Baltikumi) ajaloo vastu kui ka rohkeid uusi võimalusi arendada koostööd seni teisel pool raudset eesriiet olnud Euroopa teadusavalikkusega, sh (balti)saksa ja Skandinaavia teadlaskogukondadega. Juba 1990. aastate alguses ilmusid Jansenilt olulised teoreetilised kirjutised, mis proovisid mõtestada eesti rahvusluse fenomeni laiemas võrdlevas perspektiivis. Seejuures ei peljanud Jansen polemiserida mitmete levinud ingliskeelsete käsitlustega, nt Hans Kohni teostega. Tõepoolest, üks Janseni erilisi tugevusi uurijana oli tema argumenteeriv kirjutamisstiil, mille tagant aimdus omakorda põhjalik ja julge mõttetöö. Jansen ei jutustanud kunagi lihtsalt ümber „huvitavaid ajalooallikaid“, vaid nägi uurimistööks küsimuste ja vastuste loogikat. Ise toonitab ta siinjuures oma sõbra ja vanema kolleegi Mart Lepiku suunavat mõju (lk 171, 241). Läbivalt tuli ta tagasi sügavama küsimuse juurde, kuidas oli võimalik, et nii väike ja ajalooliselt allasurutud rahvas nagu eestlased jõudis oma riigini; hiljem aga huvitas teda, miks siinmail ei kujunenud ühte rahvust ega ka avalikku sfääri, vaid eristusid baltisakslased ja eestlased. Väga olulise uue dimensiooni Eesti mõtteloos avaski tema viimaseks jäänud artikkel nn Baltia kontseptsiooni esiletõusust (ja hääbumisest), mida XIX sajandil mitmed baltisaksa literaadid, aga ka eesti päritolu autorid (nt Johann Voldemar Jannseni poeg Harry

Jannsen) juurutada püüdsid.¹ Üha enam huvitas Jansenit ideede kõrval ka siinse territoriaalse rahva ajalugu ja ühiskondlik-poliitilised protsessid selles, st seltsiliikumine ja modernse ühiskonna kujunemine, kodanikuühiskonna teke. Sellega kaasnes süvenev huvi baltisaksa seltsiliikumise vastu. Nii on Janseni viimases, postuumselt avaldatud teoses „Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonnani“ (2007) selgelt näha ühelt poolt avarduvat käsitlust Eesti ajaloolisest „meiest“ (millesse on hõlmatud nii sarnasuste kui vastanduste kaudu ka baltisakslased), teiselt poolt aga juba ka Euroopa regionalismist. Rahva ja seltsiliikumise ajaloo fookusest lähtuvalt tekkis uus võrdleva uurimise perspektiiv, seda nii Eesti sees eesti ja baltisaksa ühiskondade võrdlusena kui ka suunaga väljapoole. Kõik need uurimisteemad peegeldasid omal viisil kaasaegseid poliitilisi ja ideoloogilisi arenguid ning viimastega seonduvalt muidugi ka seda, millised teemad olid rahvusvahelises (Euroopa) teaduses aktuaalsed.

Teise mõttelise ploki mälestusteoses moodustavad tekstid, mis on otsesemalt või kaudsemalt seotud Ea Janseni uurimisteemadega. Kirjeldan neid igaüht lühidalt. Kaks esimest teksti selles ploki on pühendatud Baltikumi keeleajaloole. Reet Bender kirjutab baltisaksa keele arenguloost ja suhetest kohalike keeltega XIX–XX sajandil, tuues välja selle n-ö kohalikkuse ehk teistest kohalikest keeltest tulenevad mõjutused. Toivo U. Raun käsitleb erinevaid eesti kultuurkeeke arengut mõjutanud tegureid, peatudes sotsiaalsel moderniseerumisel, mentaliteediajaloolistel aspektidel (nt erinevad suhtumised, soorollid ja -piirangud), rahvusvahelistel kontaktidel

¹ E. Jansen, „Baltlus“, baltisakslased, eestlased, I–II. – Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri 2005, nr 2, lk 35–44; nr 3, lk 31–42.

ja poliitilistel suundumustel. Aldur Vunk võtab vaatluse alla J. V. Jannseni esiletõusu taustatingimused, olgu siis tema vaarisa Jaani osavus puutöös või esimesed publitsistlikud initsiatiivid Liivimaal, sh eriti Pärnu kandis. Jüri Kivimäe süveneb omakorda Jakobsoni esimese isamaakõne ideelisesse konteksti, püstitades muu hulgas põneva hüpoteesi, et just Koidula vahendas Jakobsonile algupäraselt Merkelil esinenud idee kuuesaja-aastasest orjikkest, mis Jakobsonil aga juba seitsmesaja-aastaseks muutus. Mart Laari artikli keskmes on Eesti rahvusliku liikumise nn kahe rinde tees, täpsemalt selle konkreetne väljendus „suures lõhes” Jakobsoni ja Hurda vahel. Laar vaidleb vastu arvamustele, et selline rinne on ainult nõrgestav, näidates, et lõhel ja eriarvamustel oli taganttõukav, avalikkust aktiveeriv roll. Laarile järgneb Karsten Brüggemanni analüüs Siberist kui eestlaste mälupaigast läbi erinevate ajastute ning võrdlevalt Lääne-Euroopa kuvandiga (erinevalt teistest käsitlustest on see tekst tõlgitud juba 2009. aastal ilmunud ning veelgi varem kirjutatud saksakeelsest versioonist). Aivar Põldvee esitab põneva mikroajaloo, mis keerleb kroonumõisa talupoegadest Nõo köstriks ja kooliõpetajaks (seega riigiteenistujaks) tõusnud vendade Mihkel ja Juhan Kilki kaebekirja ümber, püüdes selle asjaolude

ning seoste avamise kaudu jõuda laiemate küsimusteni talurahva ootustest ja muutuvas seisundist Rootsi aja lõpul. Lembi Anepaio artikkel käsitleb Vinni stifti (avatud 1795) näitel aadlidaamide õppeasutuste tegevust kuni Esimese maailmasõjani (täpset sulgemisaastat artiklist ei selgu), küsides, kas neis valitsenud suunitlusi võib määratleda pigem konservatiivsete või uuenduslikena. Kogumiku lõpetab Tõnu Tannbergi artikkel Vene-Türgi sõja aegsetest mobilisatsioonidest Eestis, küsides sealjuures, milliseid muutusi tõi sõjaväes (sh Eesti päritolu sõdurite väeteenistuskoores) ning ühiskonnas kaasa üldise sõjaväekohustuse kehtestamine 1874. aastal.

Kuigi kogumiku temaatilist mitmekesisust võib erinevalt hinnata, saab tänu sellele omalaadse kaleidoskoopilise ülevaate Ea Janseni laiast huvideringist ja temast lähtunud eriilmelistest impulssidest. Tõepoolest – neid impulsse võiks eristada ju veelgi, kas või rahvusluse ja regionalismi uurimises, kuid samal ajal on valik juba praegu esinduslik. Ea Janseni mälestusteos täidab seega suurepäraselt oma peamist funktsiooni – ärgitada mõtlema nii tema uurija-isiksusest kui ka tema pärandist.

EVA PIIRIMÄE